

Holger Fischer (Hamburg)

A hungarológia helyzete Németországban. Az intézményi rendszer

A Magyarországgal kapcsolatos németországi oktatásról és kutatásról, vagyis a hungarológiáról már gyakrabban tudósítottak, egyebek között e helyen is. Itt szeretnék emlékeztetni Karl Nehring, Wolfgang Veenker, Fazekas Tiborc és jómagam különböző előadásaira. Ezek az előadások részben nyomtatásban is megjelentek, ám olyan folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben, melyek a szűkebb értelemben vett, filológia-orientált hungarológia körén kívül aligha lehetnek ismertek. Mindez talán indokolja azt a körülményt, hogy ma részben ismétlésekbe bocsátkozunk.

1. Szerződéses alapok

A Magyarország és a Német Szövetségi Köztársaság közötti kulturális kapcsolatokon belül a tudományos kapcsolatok nem csupán természetes alkotóelemet jelentettek, hanem mindig kiemelkedő területét alkották az együttműködésnek. Kimondottan a politikailag nehéz időszakokban jött létre a tudományban ez a politikai és társadalmi rendszerek határain túlmutató szellemi együttműködés és szembesülés, egymás közötti egyetértés és egymás iránti megértés. E hosszú ideig tartó tudományos együttműködés gyümölcseit a politikai rendszerváltás időszakában a politikai, gazdasági és társadalmi átalakulási folyamatok során mindenki számára jól látható módon tudtuk le-
aratni.

A tudományos kapcsolatok kiépítésének alapjait egy több tényezőből álló szerződésrendszer biztosítja, amely a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek folyamán jött létre. Ehhez a szerződésrendszerhez tartoznak például a *Kulturális együttműködési megállapodás (1978)*, a *Megállapodás a természettudományos-technikai együttműködésről (1987)* valamint egy *Megállapodás a diplomák kölcsönös elismeréséről (1989)*, amelynek alapján a tanulmányi eredményeket és a végzettséget a felek kölcsönösen elismerik. A legújabb időszakban számos további egyezmény született a szakminisztériumok együttműködésének szintjén, pl. az egészségügyben, az ifjúságpolitikában vagy éppen mostanában a környezetvédelem területén, melyek általánosságban, szűken behatárolt szakmai területeken tudományos együttműködést is előírányoznak.

A tudományos kapcsolatokat az intézmények tekintetében magyar részről mindenekelőtt a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, a Magyar Tudo-

mányos Akadémia és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság bonyolította le. Német részről elsősorban a Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG), a Deutscher Akademische Austauschdienst (DAAD), az egyetemek, a tudományos alapítványok és társaságok, mint pl. az Alexander von Humboldt Stiftung, a Volkswagen-Stiftung és a Südosteuropa-Gesellschaft, továbbá a politikai pártok alapítványai vettek részt ebben a tevékenységben.

A politikai rendszerváltás eredményeként a kapcsolatok liberalizálódtak és érezhetően decentralizálódtak; a tudományos kapcsolatok most egyrészt nagyszámú intézményen keresztül, részben pedig teljesen intézmények nélkül illetve közvetlen kapcsolat formájában működnek. Ennek során német részről különleges jelentőséget nyertek a politikai pártok alapítványai is. Éppen ezért immár aligha lehetséges a tudományos kapcsolatok mennyiségi adatait felmérni. Ezért csupán illusztrációként szolgáljon itt néhány számadat az egyetemi kapcsolatok területéről:

- az egyetemi együttműködések száma az 1980-as 6-ról immár 44-re (1989) ill. 102-re (1993, csak régi tartományok) emelkedett;
- a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Hamburgi Egyetem együttműködésének tíz esztendeje (1980-1990) során 164 hamburgi kolléga látogatott Budapestre és 120 budapesti kolléga járt Hamburgban, 18 tudományos szakterületen 25 közös kollokviumot rendeztek, 282 tudományos előadás hangzott el és a közös munka eredményeként mintegy 100 publikáció jelent meg.

A magyarországi politikai rendszerváltás óta számos nemzeti és európai program keretében jelentős mennyiségű további eszközt helyeztek készenlétbe a tudományos cserére és magyar diákok németországi tanulmányainak folytatására. Az egykori NDK és Magyarország között korábban fennállt tudományos kapcsolatokat is messzemenően tovább kellene folytatni az új Németországban. Hogy ez milyen mértékben lesz lehetséges az egykori NDK tudományos intézményrendszerének "átalakítás" (Abwicklung) néven megnevezett összeomlását követően, azt talán a vita során majd pontosabban tisztázhatjuk. Az éppen vázolt elmélyülés a tudományos kapcsolatok területén a nyolcvanas évek során a hungarológia fejlődésére is serkentőleg hatott.

2. A hungarológia-fogalom fejlődése

Itt természetesen felmerül a kérdés, hogy tulajdonképpen mi a "hungarológia" fogalmának a jelentése?

A nyolcvanas években intenzív vita folyt a hungarológia-fogalomról. Aból a tényből kiindulva, hogy ezt mindenekelőtt azok használták, akik a magyar nyelvet és irodalmat tanították, a hetvenes évek végére a hungarológiát

nagyon szűken értelmezték és a magyar filológiával tekintették azonosnak, nagyjából a nyelv- és irodalomtudomány értelmében. Egy másik értelmezés ezt a tartalmat kiegészítette a néprajztudománnyal. Így használja ma ezt a fogalmat a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság is, és hivatalos folyóiratában, a Hungarológiai Értesítőben még mindig ezt a gyakorlat követi. Magyarországon valószínűleg a hungarológiai szakemberek többsége is osztja ezt a véleményt. Közben kialakult az a felfogás, miszerint a hungarológia a magyarság egészére vonatkozó szellemtudományi diszciplínák teljességét foglalja magába. Az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában a hungarológia fogalmát a kutatók tovább tágítják a társadalomtudományi diszciplínák bevonásával, valamint annak interdiszciplináris, regionális szaktudományként való értelmezésével, így szinte a fogalmi skála másik végén helyezkednek el. Ebben a felfogásban a hungarológia fogalma mind a magyar filológiát, mind az országismeret (Landeskunde), vagyis a magyar történelmet, kultúrtörténetet, néprajzot, politológiát, gazdaságtudományt, szociológiát és földrajzot magába foglalja. A hungarológia legutóbb említett meghatározása a hamburgi finnugor tanszéken már néhány éve a gyakorlatot jelenti.

A külföldön élő, nem magyar származású hungarológusok jelentősen eltérő nézőpontjai bizonyára hozzájárultak a fogalom nyolcvanas években lezajlott bővítéséhez. De nem szabad elfelejteni, hogy ez a korszerű meghatározás a hungarológia tartalmáról a német nyelvterületen 1916-ra nyúlik vissza, amikor Gragger Róbert Berlinben lerakta a hungarológia alapköveit.

3. Történeti visszatekintés

Gragger Róbert budapesti professzor kinevezésével a Berlini Egyetemen 1916. augusztus 15-én alakult meg az első magyar nyelv- és irodalomtudományi tanszék Németországban. 1917 decemberében ezt a tanszékot illetve szemináriumot tovább bővítették, megnövekedett programmal a Berlini Egyetem Magyar Intézeteként (Ungarisches Institut an der Universität Berlin) működött tovább. A Porosz Kultuszminisztérium memorandumában foglaltaknak megfelelően a nyelvészet és irodalomtudomány mellé a következő szaktudományok csatlakoztak: történelem, ország- és népismeret, jog- és államtudomány, népgazdaságtan és művészetek. Maga Gragger is ezt írta programszerű nyilatkozatában: "Magyarországot itt a maga teljességében kell kulturális problémaként megragadni. Így tekintendő esetünkben a szűkebben értelmezett tudományos kérdéseken (nyelv, történelem, kultúra) kívül minden gazdasági, szociális, politikai vagy művészeti probléma is..." (Gragger 1921, S. 3-4).

A húszas évek elejére a könyvtárat finn, észti és ural-altáji részleggel egészítették ki, s az oktatásban is foglalkoztak finnugrisztikai témákkal, de a tevékenység súlypontja továbbra is a hungarológia területén maradt. Az Intézet munkáját támogatta az 1917 novemberében alapított "A Magyar Intézet Barátainak Társasága, Berlin" (Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts e.V. Berlin). Az 1921 óta megjelenő és az Ural-Altäische Jahrbücherben ma is továbbélő "Ungarische Jahrbücher" megindításával megszületett a Magyar Intézet és a Magyar Intézet Barátainak Társasága megfelelő publikációs orgánuma. A Társaság munkáját Németország és Magyarország anyagilag és szellemileg egyaránt támogatta, így került sor a berlini Collegium Hungaricum megalapítására, amelyben a berlini főiskolákon és egyetemeken tanuló magyar ösztöndíjasok elszállásolásuk mellett szellemi központra is lettek.

Gragger Róbert professzor 1926-ban bekövetkezett korai halálát követően utóda Farkas Gyula lett, aki már korábban is tevékenykedett ebben az intézetben magyar lektorként. Az oktatási és kutatási tevékenység jelentősen kibővült, s végül a finnugrisztikába torkollt, anélkül, hogy ezenközben a hungarológiai súlypontot bármiféle hátrány, vagy korlátozás érte volna. A Magyar Intézet virágkora a harmincas években meggyőzően követhető nyommon az Ungarische Jahrbücherben, ahol rendszeresen jelentek meg közlemények az oktatásról, a kiadványokról, a kutatói tevékenységről, a könyvtár bővítéséről stb. Az Ungarische Jahrbücher köteteinek statisztikai tartalom elemzése egyértelműen bizonyítja, hogy Gragger Róbert interdiszciplináris koncepcióját ténylegesen valóra váltották.

A II. világháború után a hungarológia helyzete döntő módon megváltozott. A háborút épségben átvészelő Magyar Intézetet a szovjetunióbeli emigrációba kényszerített Wolfgang Steinitz visszatérése után, 1946-ban a keletberlini Humboldt Egyetem Finnugor-Intézetévé alakították át. Az oktatói és kutatói munka súlypontja a finnugor filológia területére tolódott át. Steinitz 1967-es halálát követően a finnugrisztikát nem lehetett változatlan módon folytatni, ehelyett a munka magyar tolmácsok és fordítók kiképzésére kellett szorítkozni, a szó valódi értelmében vett hungarológia művelése nélkül. Ez a megjegyzés nem negatívan értendő, éppen ellenkezőleg, a munkatársaik és tanítványok számos kiváló szépirodalmi fordítása bizonyítja a berlini képzés magas színvonalát. Ugyanakkor most, a német újraegyesülést követően sor került Berlinben is egy, a fenti hagyományhoz csatlakozó hungarológia kialakítására. Farkas Gyula professzort, aki a háború végéig a berlini Magyar Intézet igazgatója volt, 1946 végén a göttingai egyetemre nevezték ki, ahol megalapította a Finnugor Szemináriumot. A német finnugrisztika hagyományait folytatta, s egyben bizonyos hangsúlyt helyezett a hungarológiára is.

Ezt a súlypontalakítást azonban 1958-as halálát követően utódai már nem folytathatták ilyen mértékben, hanem főleg csak a magyar filológiára szorítottak.

A Hamburgi Egyetemen 1959 szeptemberében önálló intézményként alapított Finnugor Szemináriumban és annak 1952 óta meglévő előzményében csak kis mértékben folyt hungarológiai munka. Itt csak a hetvenes évek közepe és különösen a nyolcvanas évek vége óta foglalkoznak nagyobb mértékben hungarológiával.

A müncheni Egyetemen 1965-ben alapított Finnugor Szemináriumban a hungarológia nem jelent semmiféle súlypontot a finnugrisztikán belül.

4. A hungarológia jelenlegi intézményes helyzete

Jellemző a magyar filológián túlmenő, interdiszciplináris és regionális szaktudományként értelmezett hungarológiára, amely a magyarság egészét érintő szellem- és társadalomtudományi diszciplinákat foglalja magába, hogy

- (1) önálló szakként, saját egyetemi záróvizsgával nem létezik a Szövetségi Köztársaság régi tartományaiban. A tanulmányok vizsgával való lezárásának lehetőségét tekintve csupán a berlini Hungarológiai Szeminárium (Seminar für Hungarologie) jelent kivételt, ahol a stúdium ismét a hungarológiai magiszteri fokozat elnyerésével zárható le.
- (2) Jellemző továbbá a hungarológiára a nagyon nagy számú szaktudományra és tudományos intézetre való tagolódás,
- (3) hogy különösképpen az összehasonlító Kelet- és Délkelet-Európa-kutatás keretében művelik,
- (4) hogy a különböző tudósok és intézmények között szinte egyáltalán nincsen koordináció és összehangoltság,
- (5) hogy a szak kicsiny mérete miatt a kutatás és az oktatás terén erősen függ az egyes tudósok személyes érdeklődésétől, tehát nagymértékű az individualizáltság,
- (6) hogy a legtöbb intézetnek nincsen kellő számú munkatársa ahhoz, hogy ott nagyobb hungarológiai kutatási programokat meg tudjanak valósítani.

Ezeket a megállapításokat teljes mértékben alátámasztja egy felmérés, melyet én 1991 nyarán kb. 50 németországi és európai tudományos intézménynél végeztem el, s amelyhez csaknem 70 %-uktól kaptam választ. (Fischer 1993).

A hungarológia eredményes fejlődéséhez nélkülözhetetlen feltétel az alapos és pedagógiaiilag is megalapozott, intézményesen biztosított és egy szak-

hoz tartósan kötött magyar nyelvoktatás. A következő a kép a német egyetemeken:

- egy egyetemen van magyar nyelvoktatás egy önálló, hungarológiai szak keretében (a berlini Humboldt Egyetemen),
- három egyetemen van magyar nyelvoktatás a finnugrisztika szak keretében (Göttingen, Hamburg, München),
- további tíz egyetemen tanítanak többé-kevésbé rendszeresen magyart a finnugrisztikán kívül különböző célkitűzésekkel, legtöbbször az általános nyelvészet kiegészítéseként (Freie Universität Berlin, Bochum, Bonn, Freiburg, Gießen, Kiel, Köln, Leipzig, Marburg, Münster).

A magyar nyelvoktatásra mind a 14 egyetemen jellemző célkitűzésként a filológiai kiképzés. A berlini Humboldt Egyetem helyzetétől eltérően - ahol rendkívül magas szinten folyik a nyelvoktatás - ezeken a helyeken a nyelvoktatás csak középszintig, részben pedig csak az alapszintig folyik.

A hungarológiában érdekelt szellem- és társadalomtudományi diszciplínák erős széttagoltsága következtében a berlini Humboldt Egyetem Hungarológiai Szemináriumának történelmileg indokolt különleges szerepétől eltekintve egyetlen német egyetemen sem alakult ki a régi szövetségi tartományokban a magyarságtudományra koncentrált oktatást és kutatást egyesítő szakmai és/vagy intézményes központ a finnugrisztika keretein kívül. Magyar témákat is tárgyalnak általában az oktatás és kutatás keretén belül a Kelet-Európa-kutatás illetve Délkelet-Európa-kutatás során. Túl messze vezetne minden tudományágat egyetemi és egyetemen kívüli intézményt felsorolni, amelyekben valamikor egyszer már feldolgoztak magyar témát is. Mégis van néhány egyetemi intézet, amelyekben rendszeresen foglalkoznak Magyarországgal. A már említett finnugor intézeteken kívül elsősorban ezeket kell megemlíteni:

- a berlini Freie Universität Kelet-Európa Intézete,
- a müncheni egyetemen működő Kelet- és Délkelet-Európa Gazdasági és Társadalmi Intézet,
- a müncheni egyetem Kelet-Európa és Délkelet-Európa Történelmi Intézete,
- a kölni egyetem Keleti Jogi Intézete,
- a kölni egyetem Kelet-Európa Történelmi Intézete,
- a gießeni egyetem Kontinentális Agrár- és Gazdaságkutató Központja,
- a hamburgi egyetem Külkereskedelmi és Tengerentúli Gazdasági Intézete.

A kutatásban ennél sokkal erősebben figyelembe veszik a magyar témákat a Kelet- és Délkelet-Európa-kutatás egyetemen kívüli intézményeiben. Itt az alábbiakat kell megemlítenünk:

- a kölni Szövetségi Keleti Tudományi és Nemzetközi Tanulmányok Intézete,
- az ebenhauseni Tudomány és Politika Alapítvány,
- a hamburgi HWWA Gazdaságkutató Intézet,
- a kielii Világgazdasági Intézet.

A legfontosabb szerepet a müncheni Südost-Intézet vállalta magára. Történettudományi részlegében a kutatási érdeklődés középpontjában a Magyarország középkori történelme áll; a jelenkori kutatórészlegben pedig a Magyarország-szakcsoportnak a feladata az ország aktuális politikai, gazdasági és társadalmi folyamatainak tudományos figyelése. A Südost-Institut könyvtárának magyar részlege minden bizonnyal a legjobb egész Németországban. A könyvtár igazgatója, mint nemzetiségi szakember, elsődlegesen szintén magyar témákkal foglalkozik. Magyarország történelméhez kapcsolódóan a müncheni Magyar Intézetet (Ungarn-Institut) is meg kell említenünk, amelynek folyóiratában, az "Ungarn-Jahrbuch"-ban, illetve kiadványsorozatában, a "Studia Hungarica"-ban Magyarország történelmét tárgyaló közlemények jelennek meg. A felsorolt, egyetemeken kívüli intézményekre - melyeket persze szövetségi vagy tartományi minisztériumok tartanak fenn - jellemző természetesen egyfajta politikai érdeklődés is, ami pl. a megbízatásos alapon folyó kutatásban jelentkezik vagy jelentkezhet.

Már csak a nyelvi problémák miatt is a hungarológia más regionális tudományokhoz hasonlóan inkább csak néhány személyre korlátozódik. Mind a nyelv, mind pedig a magyar politikai fejlődés felelős azért, hogy a hungarológia az NSZK-ban hosszú ideig szinte kizárólag magyar származású ill. Magyarországon kiképzett kutatók kezében volt. Ez a tény csak a közelmúltban kezdett megváltozni. Két területről felhozott példával szeretném ezt szemléltetni:

- (1) Wolfgang Veenker különböző bibliográfiai felmérések alapján megállapította, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban (az egykori NDK nélkül) a II. világháború után a magyar nyelvtudomány területén belül összesen 74 különböző személy jelentetett meg tanulmányokat. Ebből a 74 emberből mintegy 20-25 foglalkozott intenzívebben a magyarral, közülük kevesebb mint tíz volt nem magyar származású.
- (2) A társadalomtudományok területén sem állnak másképp a dolgok. Itt a nyolcvanas évek során mintegy 60 ember jelentetett meg

hungarológiai témájú írásokat, közülük viszont csak 9 foglalkozott intenzívebben Magyarországgal és csupán 6 nem magyar származású közülük.

A politikai, gazdasági és társadalmi átalakulási folyamat Magyarországon és a többi volt szocialista államban az ezen országok történései iránti érdeklődés hatalmas megnövekedéséhez vezetett. A német egyetemeken alig van olyan történeti, politológiai, szociológiai, közgazdasági intézet, amelyben ne hirdetnének meg Magyarországgal kapcsolatos tanórákat. Ugyanez érvényes a felnőttoktatás sokféle intézményére is. Számos folyóiratban a cikkek tömege jelenik meg. Hogy itt ezzel a szinte divat-témával kapcsolatosan hogyan folyhat tudományosan értékelhető oktatás és kutatás az ahhoz szükséges nyelvismeret nélkül, az számomra kissé rejtélyes maradt. Ez a probléma az ilyen intézményekben tanuló számos diák tudakozódásán is érezhető, akik néha igencsak kétségbeesve keresnek nem magyar nyelvű szakirodalmat nagyon részletező és mélyreható magyar kérdésfeltevésekkel kapcsolatban.

A hungarológia beágyazódása a Kelet- és Délkelet-Európa-kutatásba azzal jár együtt, hogy nem létezik központi hungarológiai publikációs folyóirat. Magyarországgal kapcsolatos témákat különböző mértékben a megfelelő folyóiratok, sorozatok és évkönyvek vesznek figyelembe. Ezek közül a legfontosabbak: az Osteuropa, az Osteuropa-Wirtschaft, az Osteuropa-Recht, a WGO. Monatsheft für osteuropäisches Recht, a Südosteuropa-Mitteilungen, a Südostforschungen, az Osteuropa-Info, az Ungarn-Jahrbuch és különösen a Südosteuropa folyóirat. A filológiai terület számára az Ural-Altäische Jahrbücher és a Finnisch-Ugrische Mitteilungen mérvadóak. Egyfajta erősebben kulturális-irodalmi területtel foglalkoznak a Berliner Beiträge zur Hungarologie sorozat és a Stádium című folyóirat.

Magyarországgal kapcsolatos monográfiák mindenekelőtt a müncheni Ungarn-Institut "Studia Hungarica" sorozatában, a Südost-Institut "Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas" sorozatában és a Südosteuropa-Gesellschaft kiadványsorozataiban jelennek meg.

Bár az idevonatkozó intézmények és kutatók száma tulajdonképpen még áttekinthető, már így is látszanak a szétforgácsolódás és a nem kielégítő koordináció jelei. Fennáll az a veszély, hogy a rendelkezésre álló anyagi és szaktudományi erőket nem sikerül optimálisan felhasználni, kutatási programok folynak párhuzamosan, s az eredmények nem válnak kellő mértékben ismertté. Hozzájárul ehhez az is, hogy Németországban - mint említettem nincsen egyetlen központi hungarológiai publikációs orgánus sem. Az intézményi struktúrák jelenleg olyanok, hogy a Magyarországgal való elsődlegesen társadalomtudományi foglalkozás általában a Kelet- vagy Délkelet-Eu-

rópa-kutatás részét képezi és hogy a szerkezetek még sehol nem érték el azt a kritikus nagyságot, amely egy intézményes önállósodáshoz vezethetne.

Azt hinni, hogy a mi hamburgi Hungarológiai Centrumunk ezt a szerepet át tudná vállalni, ábránd lenne. A munkánk minőségével kapcsolatos minden magabiztosság mellett a jelenleg fennálló anyagi és személyi feltételek láttán feladatunkat túlnyomórészt abban látjuk, hogy tevékenységünkkel mint apró és szerény hozzájárulással szolgáljunk, amely bennünket németországi és más európai országokbeli kollégáinkkal együtt egy kis lépéssel tovább visz a hungarológiához vezető nehéz és hosszú úton.

5. Irodalom

Bachofer, Wolfgang; Fischer, Holger (Hrsg.): Ungarn - Deutschland. Studien zu Sprache, Kultur, Geographie und Geschichte. Wissenschaftliche Kolloquien der ungarischen Wirtschafts- und Kulturtagung in Hamburg 1982. München 1983 (= Studia Hungarica 24).

Fazekas, Tiborc: Probleme des Ungarischen als Fremdsprache. In: Bachofer/Fischer 1983, S. 53-61.

Fazekas, Tiborc; Fischer, Holger; Pusztay, János; Veenker, Wolfgang: Hungarologie in der Bundesrepublik Deutschland. In: A hungarológia oktatása 2 (1988), 4, S. 3-36.

Fischer, Holger: Hungarológia a Hamburgi Egyetem kutatásában és oktatásában. In: **M. Róna** 1983, S. 92-96.

Fischer, Holger: Stand und Aufgaben einer interdisziplinären Landeskunde Ungarns im Rahmen der Finno-Ugristik. In: Hungarian Studies 1 (1985), S. 235-255.

Fischer, Holger: A hungarológia kutatásának helyzete az NSZK-ban különös tekintettel a Hamburgi Egyetemre. In: Hagyományok és módszerek. Az I. Nemzetközi Hungarológia-Oktatási Konferencia előadásai. Budapest 1990, 1. Bd., S. 223-232 (= Hungarológiai ismerettár 7).

Fischer, Holger: Hungarologische Forschungsprojekte in internationaler Zusammenarbeit. In: Materialien des III. Internationalen Hungarologie-Kongresses, Szeged, 12.-17.08.1991. Budapest 1993 (im Druck).

Gragger, Robert: Unser Arbeitsplan. In: Ungarische Jahrbücher 1 (1921), S. 1-8.

Nehring, Karl: Studia Hungarica. Forschungen zur ungarischen Sprache und Kultur in der Bundesrepublik Deutschland. In: Südosteuropa-Mitteilungen 20 (1980), 1, S. 63-69.

Nehring, Karl: Hungarológia a Német Szövetségi Köztársaságban. In: **M. Róna** 1983, S. 87-91.

M. Róna, Judit (Hrsg.): Hungarológiai oktatás régen és ma. Budapest 1983.

Veenker, Wolfgang: Gondolatok a (hamburgi) hungarológiához. In: Hungarológiai Értesítő 8 (1986), S. 328-333.

Veenker, Wolfgang: Die Entwicklung der Finnougristik im deutschsprachigen Raum. In: Hungarian Studies 2 (1986), S. 117-151.